dr hab. Jadwiga Kita-Huber, prof. UJ
Instytut Filologii Germańskiej
Uniwersytet Jagielloński

Kraków, 18 września 2023

Recenzja

rozprawy doktorskiej mgra Mariana Kowalskiego pt. „Literatur und Predigt – Eine literaturwissenschaftliche Analyse der Predigtsammlung von Fürstbischof Christoph Andreas Johannes Szembek", napisanej pod kierunkiem dr hab., prof. ucz. Joanny Godlewicz-Adamiec, Warszawa 2023, 289 str.

Rozprawa doktorska pana mgra Mariana Kowalskiego pt. „Literatur und Predigt – Eine literaturwissenschaftliche Analyse der Predigtsammlung von Fürstbischof Christoph Andreas Johannes Szembek", napisana pod kierunkiem pani dr hab., prof. ucz. Joanny Godlewicz-Adamiec, poświęcona jest zbiorowi kazań księcia biskupa Krzysztofa Andrzeja Jana Szembeka, postaci niezmiernie fascynującej, nie tylko ze względu na jej działalność duszpasterską i karierę w strukturach Kościoła Katolickiego, ale również szeroką i wyrazistą działalność polityczną i społeczną; biskup Szembek był świetnie powiązany z ówczesnymi elitami kościelnymi i państwowymi, poprzez swoje studia filozoficzno-teologiczne także z Uniwersytetem Jagiellońskim. Ponieważ biskup Szembek nie pozostawił po sobie zbyt wielu pism, tym bardziej godny pochwały jest fakt, co chciałabym zaznaczyć już na samym początku, że jego wydany w r. 1740 w Braunsberg (pol. Braniewo) zbiór kazań w trzech częściach stał się przedmiotem dysertacji, dzięki czemu możliwe jest przypomnienie postaci i dzieła biskupa. Praca poświęcona jego niezbadanemu dotąd zbiorowi kazań, wygłaszanych w różnych miejscach i łączących różne, niekiedy bardzo odległe od siebie regiony i biskupstwa, posiada duży potencjał badawczy, szczególnie jeśli chodzi o interdyscyplinarność podejścia i możliwy wkład w badania nad XVIII w., w tym także w kontekście relacji polsko-niemieckich. Chodzi bowiem o dzieło, które jest niemieckim tłumaczeniem (sic!) wygłoszonych pierwotnie po polsku kazań.

W mojej recenzji odniosę się najpierw do celów badawczych i kompozycji, kwestii metodologicznych i stylistyczno-technicznych przedstawionej mi do oceny dysertacji, mniej szczegółowo opisując jej poszczególne elementy, a wyraźniej uwypuklając mocne i słabsze strony.

Celem pracy pana Mariana Kowalskiego jest szczegółowa analiza zbioru wydanych w r. 1740 kazań biskupa Szembeka, których pierwsze wydanie przechowywane jest w zasobach Gabinetu Starych Druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, dostępne także w bibliotece cyfrowej. Analiza ta polegała przede wszystkim – jak Autor sam zaznacza we wstępie (str. 6) – na 'transformacji' kazań Szembeka, sporządzonych w barokowej niemczyźnie, na zrozumiałą dziś wersję języka niemieckiego, czyli ich lekturze za pomocą metody *close reading*, mającej na celu dokładne oddanie ich treści i sensu, a także udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy kazania te noszą znamiona tzw. 'Erbauungsliteratur' (czyli literatury, koncentrującej się na rozwoju wynikającej ze wzrostu pobożności duchowości człowieka, która to literatura ma stanowić emocjonalnie budujący dla ducha przewodnik po cnotliwym życiu). Z tym celem wiąże się pierwsza część tytułu dysertacji „Literatura i kazanie", do czego jeszcze powrócę.

Innowacyjny charakter przedstawionej pracy doktorskiej polega przede wszystkim na tym, że mamy tu do czynienia z pierwszym w ogóle opracowaniem tego ważnego z punktu widzenia humanistyki zbioru kazań; dzieło to nie było dotąd przedmiotem naukowej refleksji ani po stronie literaturoznawców ani teologów. Istotnym zadaniem Doktoranta było zatem opisanie i przybliżenie go czytelnikom oraz włączenie do interdyscyplinarnego dyskursu, zajmującego się związkami między – ogólnie rzecz ujmując – literaturą a religią w XVIII w.

Praca składa się z trzech obszernych rozdziałów analitycznych, wstępu, streszczenia i zakończenia oraz bibliografii. W części wstępnej uwzględnione zostały wszystkie ważne dla rozpraw doktorskich aspekty, czyli przedmiot i cel rozprawy, stan badań i kwestie metodologiczne oraz przybliżona została osoba księcia biskupa Szembeka, czyli jego krótka biografia. Niemniej zaznaczyć należy – i tutaj sformułuję swój pierwszy punkt krytyczny – że rozważania wstępne są dość skąpe w porównaniu z obszernymi częściami analitycznymi; praca liczy 11 stron wstępu, 9 stron łącznie podsumowania i zakończenia oraz 260 stron analiz. Proporcje te wiążą się być może z faktem, że Autor postawił sobie jako nadrzędny cel skrupulatną analizę kazań i

transformację ich treści, niemniej części dotyczące kontekstualizacji dzieła, biografii biskupa, w której przecież te kazania są głęboko osadzone, czy w końcu metodologii i stanu badań nad gatunkiem kazania oraz nad jego związkami z literaturą, co jest kwestią niezmiernie skomplikowaną, powinny znaleźć w tej dysertacji więcej miejsca. Szczególnie dotkliwy jest brak szerszego kontekstu badań na temat tytułowego związku czy związków między kazaniem a literaturą. Pan mgr Marian Kowalski jest świadomy istnienia badań na ten temat, jednak – niestety – odżegnuje się od nich w przypisie nr 2, zaznaczając, że nie będą mu pomocne w analizach, jakie zamierza przeprowadzić: „Sekundärliteratur zum Begriff Predigt bzw. zum Bereich Erbauungsliteratur ist grundsätzlich zugänglich. Aber sie schien nicht weiterführend bei der konkreten Analyse dieses Predigtbandes, hinsichtlich der zu untersuchenden These. Daher wurde die Bibliografie bewusst auf die verwendete Sekundärliteratur beschränkt, die dem Ziel der Untersuchung hilfreich erschien." (S. 6). Choć w tym stwierdzeniu – przyjmując pewną perspektywę – byłoby może i trochę racji, trudno jednak zaprzeczyć, że celem pracy doktorskiej jest wykazanie znajomości stanu badań – jeśli nie w osobnym rozdziale, to w trakcie samych analiz – oraz wpisanie się w pewien szerszy kontekst badawczy, w tym wypadku w badania nad gatunkiem kazania czy w badania nad kazaniem w baroku, a także – idąc za tytułem dysertacji – w nurt literaturoznawczej analizy kazania czy postrzegania kazania jako gatunku literackiego. Główny tytuł dysertacji „Literatur und Predigt" zdaje się takie rozważania obiecywać. Istnieje wiele komentowanych antologii oraz prac na temat kazania jako gatunku literackiego, które mogłyby być jak najbardziej przydatne do przeprowadzonych w dysertacji analiz, także jako pewne wzorce analityczne, przywołam tu choćby opublikowany przez Austriacką Akademię Nauk tom „Predigten der Barockeit. Texte und Kommenar" (Wiedeń 1995) czy bogatą literaturę na temat relacji między religią a literaturą, która uwzględnia gatunek kazania (Martin 2003, Apel 2009, Weidner 2012). Głębsze zapoznanie się z literaturą sekundarną być może pomogłoby Badaczowi także w wyprofilowaniu tezy dysertacji i sformułowaniu dodatkowych pytań badawczych, które nasuwają się przy lekturze kazań biskupa Szembeka. Drugi deficyt, jaki widzę w rozdziale wstępnym, to zachwianie proporcji w pewnych częściach dysertacji między własnym tekstem Badacza a bezpośrednimi cytatami. I tak pisząc o biografii biskupa Szembeka Doktorant posiłkuje się prawie wyłącznie długimi cytatami z dostępnych opracowań i słowników biograficznych, które stawia niekiedy obok siebie bez żadnego komentarza-przejścia (np. str. 11 i 12). O wiele lepiej byłoby oddać te

treści swoimi słowami, odwołując się jedynie do opracowań albo generalnie cytować mniej. Czytelnik oczekiwałby ponadto, że w części wstępu dotyczącej sylwetki biskupa Szembeka Autor przywoła więcej informacji i danych niż dostępne w istniejących słownikach, choćby w oparciu o źródła, które obejrzał. Dzięki temu można byłoby np. dokładniej skonteksualizować powstanie i publikację omawianego tu zbioru kazań, wychodząc poza informacje podane na stronach tytułowych druku z r. 1740 czy w ogólnie dostępnych biogramach. Historykowi literatury, ale i teologowi, nasuwają się tu liczne pytania, m.in. kto był adresatem wersji drukowanej? Dlaczego te kazania zostały przetłumaczone na j. niemiecki i tak wydane? Jaka była recepcja tych kazań? Czy i gdzie posługiwano się nimi później – czy były używane poza liturgią, a więc czytane jako właśnie 'Erbauungsliteratur', dla pokrzepienia serc? Te pytania wydają się ważne, szczególnie wtedy, kiedy celem jest literaturoznawcza analiza kazań.

Główna część dysertacji to szczegółowe analizy wszystkich 46 kazań z podzielanego na trzy części zbioru Szembeka, celem których jest przybliżenie treści każdego z kazań (ich transformacja na współczesny j. niemiecki). Ta transformacja treści i sensu jako cel nadrzędny dysertacji zdecydowała z pewnością o analizie wszystkich kazań, tzn. każdego z osobna, w kolejności, w jakiej zostały wydrukowane. Analizy te zasługują na pochwałę, gdyż cechują się niezwykłą dokładnością i świadczą o wrażliwości Doktoranta na szczegóły i odniesienia, można je w całości określić jako gruntowne i rzetelne. Autor umiejętnie opanował warsztat analizy interdyscyplinarnej, filologicznej i teologicznej. Jego dokładność przejawia się m.in. w tym, że analizuje każde kazanie niemalże zdanie po zdaniu, skupiając się przede wszystkim na ich treści teologicznej i religijnym potencjale, dlatego dużo miejsca poświęca opisowi świąt i rytuałów katolickich, a także przybliżaniu sylwetek świętych, pojawiających się w kazaniach, co jest ważne w szczególności dla współczesnego czytelnika. Cytaty i bezpośrednie odniesienia do kazań Szembeka pojawiają się w przypisach, co jest dobrym rozwiązaniem, sprawiającym, że wywód jest płynny. Na pochwałę zasługuje także fakt, że Autor wykorzystuje w swoich analizach źródła historyczne, jak listy synodalne czy raporty z wizytacji (do których dotarł dzięki mozolnym poszukiwaniom, jako że zwykle nie są one dostępne online). W końcu odnosi się także do takich kontekstów, jak nauka Kościoła rzymsko-katolickiego i moralność katolicka, które stanowią ważny pretekst wszystkich kazań Szembeka. Pan Marian Kowalski wychwytuje i podaje w przypisach ponadto źródła, z których cytował w swych

kazaniach biskup Szembek, np. cytaty z buli i encyklik papieskich. Dzięki tym odniesieniom czytelnik jest w stanie lepiej zrozumieć treść i wypowiedź analizowanych w dysertacji kazań. Analiza, która obejmuje również kwestie związane z budową kazań czy – śladowo – kwestiami stylistycznymi, uzupełniona jest o szeroką wiedzę teologiczną, nieodzowną do zrozumienia ich treści, choć Doktorant zdaje się czasami wychodzić ponad to, co jest konieczne do zrozumienia danego kazania, np. gdy analizując kazanie wygłoszone w dniu uroczystości św. Teresy pogłębia przedstawiony tutaj obraz świętej, cytując obszernie z jej dzieł (s. 30-31). Generalnie analizy są tak skonstruowane, że mogą stanowić swoisty komentarz bądź tekst czytany równolegle do publikacji z 1740 r., a tym samym punkt wyjścia do dalszych badań nad tym zbiorem.

Inną mocną stroną przeprowadzonych w dysertacji analiz – szczególnie jeśli chodzi o I część kazań – są odniesienia do literatury pięknej, tzn. wskazywanie na motywy i gatunki oraz formy biblijne występujące w kazaniach, które weszły do literatury pięknej, także w jej świeckim wydaniu, jak choćby motyw krzyża czy pasja wielkanocna (36, 52, 44n, 57, 61n, 72, 87, 106 etc.). Po każdej części przeanalizowanych kazań pojawia się streszczenie, co również zasługuje na pochwałę, mimo iż streszczenia te dotyczą prawie wyłącznie tematyki kazań z uwzględnieniem ich celów dydaktycznych (s. 158 i nast., 276 i nast.). Obok celów dydaktycznych poszczególnych kazań Doktorant uwypukla także ich cechy wskazujące na przynależność do 'Erbauungsliteratur'.

Przechodząc do omawiania słabszych stron przeprowadzonych w dysertacji analiz, chciałabym rozpocząć od tego, że w pracy brakuje spojrzenia na zbiór kazań Szembeka jako całość, jako dzieło oraz analizy tego zbioru jako dzieło właśnie z uwzględnieniem wszystkich paratekstów, czyli stron tytułowych, cytatów służących jako motto dla całości zbioru, łącznie z łacińskim tekstem „Augustissima Domina" (a Doktorant zna przecież doskonale łacinę) czy samego tytułu zbioru „Seelen-Stärckender Rosen-Seym", któremu w całej jego wieloznaczności warto byłoby się przyjrzeć – także w kontekście związków po linii literatura i kazanie. Ponadto ciekawe byłoby dokładniejsze przyjrzenie się poprzedzającym każde kazanie cytatom po łacinie i niemiecku, które Doktorant wprawdzie skrupulatnie odnotowuje, ale nie pyta o ich związek z treścią kazań i generalnie o ich funkcję. Analiza paratekstów tomu oraz budowy i stałych elementów kazań, która przecież mogłaby powiedzieć dużo o samych

kazaniach (ich treści) i ich zakorzenieniu w kulturze XVIII w. na ziemiach polskich, mogłaby wzbogacić znacząco przeprowadzoną w dysertacji transformację na współczesną niemczyznę, której Doktorant tak skrupulatnie dokonuje. Zachęcałabym do napisania artykułu na ten temat; myślę, że byłby ciekawym uzupełnieniem dysertacji i pozwoliłby zwrócić jeszcze większą uwagę badaczy na to ważne dzieło.

Ponadto chciałabym powrócić do wymienionego już deficytu warsztatu, ujawniającego się nie tylko w rozdziale wstępnym, ale także w rozdziałach analitycznych, który na przyszłość warto i łatwo wyeliminować: chodzi o bardzo długie cytaty w przypisach i tekście głównym, obejmujące niekiedy do trzech stron tekstu, w których Autor przywołuje wiedzę religijną, np. na temat św. Wawrzyńca (191-193) czy uroczystości roku jubileuszowego (247-248). Przypisy-cytaty na temat św. Cyryla i Metodego oraz św. Wolfganga, ściśle następujące po sobie, obejmują trzy strony (133-135); połączone ze sobą różne cytaty nt. praktyki wizytacji biskupich obejmują ponad cztery strony, bez żadnej wprowadzającej czy przeprowadzającej ingerencji Autora (str. 240-243). Można byłoby, przynajmniej częściowo, oddać te treści swoimi słowami. Ponadto cytowana w dysertacji literatura sekundarna to w dużej mierze literatura z lat 20. i 30. XX w., która – jeśli chodzi o kwestie wiary czy pobożności katolickiej – nie straciła zbytnio na aktualności, niemniej zalecałabym uzupełnienie bibliografii o nowsze pozycje z dziedziny teologii katolickiej, które cały czas powstają.

Swoje krytyczne uwagi chciałabym zakończyć przypisem, który również odnosi się do przeprowadzonych analiz, w szczególności ostatniej części kazań, oraz do streszczenia i zakończenia. W niektórych partiach tych części brakuje Autorowi dystansu do referowanej treści, jaki powinien charakteryzować dyskurs naukowy, nawet jeśli badacz zgadza się i afirmuje referowane treści; ponadto styl kazań przedostaje się miejscami i przewija przez styl Doktoranta (w szczególności w „IV. Zusammenfassung", s. 284-285), co jest jednak nie tak rzadkim błędem w dysertacjach na temat literatury starszej, łatwym do wyeliminowania w trakcie kolejnej redakcji tekstu.

Pod względem techniczno-warsztatowym praca jest poprawna, sposób cytowania i przypisy są staranne – lekturę ułatwiłoby jednak zastosowanie sigli, co pomogłoby wyeliminować np. ciągłe powtarzanie „ebd.", ponadto każda część i każdy rozdział powinny zaczynać się od nowej strony. Językowy poziom stylistyczny dysertacji dowodzi wysokich kompetencji filologicznych Autora. Pan mgr Marian

Kowalski bardzo swobodnie operuje językiem niemieckim na poziomie dyskursu naukowego, praca przygotowana została z dużą starannością i dbałością o szczegóły, błędy, nawet drobne, są rzadkością, a jeśli już się pojawiają, to są łatwe do wyeliminowania i nie wpływają na wysoki poziom językowy rozprawy (zwykle chodzi o literówki czy błędy interpunkcyjne, np. 36, 93, 148, 154, 201, 207, 210, 285).

Przedłożona do recenzji rozprawa posiada dużą wartość poznawczą i świadczy o świadomości badawczej Autora, stanowi ponadto pierwsze w ogóle opracowanie ważnego źródła z pierwszej połowy XVIII w., zbioru kazań niezwykle barwnej i ważnej dla kultury polskiej i niemieckiej postaci, jaką był książę biskup Krzysztof Andrzej Jan Szembek. Uważam zatem, że rozprawa pana mgra Mariana Kowalskiego pod tytułem „Literatur und Predigt – Eine literaturwissenschaftliche Analyse der Predigthsammlung von Fürstbischog Christoph Andreas Johannes Szembek" spełnia wymagania określone w art. 13 ust. 1 ustawy o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki, i wnoszę o jej przyjęcie i dopuszczenie Doktoranta do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Jarosława Uliszc-Kuber